

UOT 94(479.24)

A.Q.Seyidov, A.M.Məmmədova
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
abbas.seyidov@gmail.com, aygun_kons@mail.ru

XVII ƏSRİN SONU - XVIII ƏSRDƏ AZƏRBAYCANDA PUL TƏSƏRRÜFATI: QAZANÇI DƏFİNƏSİ

Açar sözlər: Qazançı, dəfinə, gümüş pul, Nadir şah Əfşar, pul dövriyyəsi

Məqalədə Qazançı kəndi ərazisindən 1960-cı ildə aşkar olunan dəfinədən söhbət açılır. Qazançı kəndi Naxçıvan Muxtar Respublikası Culfa rayonunun ərazisində yerləşir. Bu yerlər tarixi-arxeoloji və memarlıq abidələri ilə zəngindir.

Dəfinədən aşkar edilən numizmatik materiallar Səfəvi hökmdarı I Süleymanın (1666-1694) və Nadir şah Əfşarın (1736-1747) adına kəsilmiş gümüş sikkələrdir.

Bu sikkələr Hoveyza, İsfahan, Təbriz və Qəndəhar şəhərlərində hazırlanıb. Sikkələrin təyinatı üzrə araşdırılması XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pul dövriyyəsi və iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyət daşıyır.

Məlum olduğu kimi, Nadir şah Əfşar 1736-cı ildə Səfəvilərin son hökmdarı 5 yaşlı III Şah Abbasın qəfil ölümündən sonra rəsmi olaraq özünü İranın şahı elan etsə də, 1729-30-cu illərdən başlayaraq hərbi və diplomatik sahədə söz sahibi kimi fəaliyyət göstərmiş və hətta pul da kəsdirmişdir.

A.Г.Сеидов, А.М.Маммадова

МОНЕТНОЕ ДЕЛО АЗЕРБАЙДЖАНА В КОНЦЕ XVII – НАЧАЛЕ XVIII ВВ: КЛАД ГАЗАНЧЫ

Ключевые слова: Газанчы, клад, серебряная монета, Надир шах Афшар, монетное обращение

Статья посвящена исследованию монетного клада, найденного в 1960-м году в селе Газанчы. Село Газанчы находится на территории района Джулфа Нахичеванской Автономной Республики. Данная территория прославлена историко-археологическими и архитектурными памятниками.

Нумизматическими находками монетного клада являются серебряные монеты, чеканенные от имени Сефевидского правителя Сулеймана I (1666-1694) и Надир шаха Афшара (1736-1747).

Данные монеты являются продукцией городов Ховейза, Исфахан, Тебриз и Гандахар. Важной научной значимостью клада является определение монет, благодаря которым проявляется монетное обращение и экономические связи Азербайджана конца XVII – начала XVIII веков.

Несмотря на то, что Надир Шах Афшар официально провозгласил себя шахом Ирана только в 1736 г. после внезапной смерти 5-летнего шаха Аббаса III – последнего правителя Сефевидов, с 1729-1730 г. он чеканил монеты и служил представителем в военной и дипломатической сферах.

A.G.Seyidov, A.M.Mammadova

MONEY ECONOMY IN AZERBAIJAN AT THE END OF THE XVII CENTURY - IN THE XVIII CENTURY: GAZANCHI TREASURE

Keywords: *Gazanchi, treasure, silvermoney, Nadir Shah Afshar, money circulation*

The article talks about the treasure founded 1960 year, in the village of Gazanchi. Gazanchi village is located in Julfa district of Nakhchivan Autonomous Republic. These places are rich in historical-archeological and architectural monuments.

The numismatic materials founded in the treasure are silver coins minted in the name of the Safavid ruler Suleiman I (1666-1694) and Nadir Shah Afshar (1736-1747).

These coins were minted in Hoveyza, Isfahan, Tabriz and Kandahar. The study of coins by purposeis of great scientific importance in terms of studying the circulation of money and economic relations in Azerbaijan in the late seventeenth and early eighteenth centuries.

Although Nadir Shah Afshar officially proclaimed himself the Shah of Iran only in 1736, after the sudden death of the 5-year-old Shah Abbas III, the last ruler of the Safavids, since 1729-1730, he minted coins and served as the representative in the military and diplomatic spheres.

Giriş

Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi, tədqiqi və təbliğində numizmatik materiallar önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Pulun meydana çıxması ilə cəmiyyətin iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Qədim sikkələrin nominal dəyəri, tərkibi, üzərində məxsus olduğu dövlətin, hökmdarın adının yazılması, zərb yeri və zərb tarixi hər hansı ölkənin tarixini, coğrafiyasını, məkanını öyrənmək baxımından çox qiymətli mənbələrdir.

Məlum olduğu kimi, pul sinifli cəmiyyətin məhsuludur. İbtidai icma dövründə yalnız əmtəə mübadiləsi olmuşdur. Pul isə tədavül vasitəsi kimi sinifli cəmiyyət yarandıqdan sonra meydana çıxmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, ibtidai icma cəmiyyətində insanlar pul vasitəsi kimi silah, mal-qara, balıq, xəz, ərzaq məhsulları, bəzək əşyaları, metal külçələr, əmək və ov alətlərindən istifadə etmişlər. Neolit dövründən başlayaraq Dəclə, Fərat, Nil, Amudərya, Sırdərya, Hind, Qanq, Xuanxe, Yantszi, Kür və Araz çayları, həmçinin Urmiya gölü hövzəsində məskunlaşmış tayfalar arasında ticarətdə mübadilə vasitəsi kimi xam və emal edilmiş daş alətlərdən (obsidian və çaxmaqdaşı), kauri

(qarnıyarıq), mineral daşlardan hazırlanmış muncuqlardan, Tunc dövründən başlayaraq isə tunc qolbaqlardan, ox ucluqlarından, toksinlərdən (saxsı jetonlar) istifadə edilmişdir [1, s.20]. Zaman keçdikcə əmtəə mübadiləsi metal pullarla əvəz olunmuşdur. E.ə. VII əsrin əvvəllərində Egey dənizi hövzəsində – Lidiya dövləti (cənub-qərbi Türkiyə) və Yunanıstanda [2, s.13-26], eyni zamanda Hindistan və Çində ilk metal pullar meydana çıxır [3, s.6-9]. Bəzi tədqiqatçılar pulun Şumerlərin ixtirası olduğunu da iddia edirlər.

Metal pulların dəyərini anlayan insanlar əllərində tələbatdan artıq olan sikkələri müəyyən yerlərdə gizlətməmişlər. Lakin bəzi hallarda təbii fəlakətlər, müharibələr, köçürmələr ucbatından onların bir qismi sahiblərinə qismət olmamış və dəfinələr halında sonrakı nəsillər tərəfindən tapılmışdır. Belə faktlardan biri də 1960-cı ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Culfa rayonunun Qazançı kəndi ərazisindən aşkarlanan dəfinədir.

Qazançı kəndinin tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, burada qədim insanlar hələ e.ə. III minillikdən məskunlaşmışlar. Ərazidə qədim yaşayış yeri, Qazançı qalası, Qazançı körpüsü kimi minilliklərdən zamanımıza qədər çatan abidələr vardır. Müasir Qazançı kəndinin ərazisini əhatə edən və IX-XVIII əsrlərə aid olan qədim yaşayış yerinin əksər hissəsi müasir tikintilərin altında qalıb. Abidə şimal-şərqdə Qazançı qalası, şərqdə Əlincə çayla məhdudlaşır. Araşdırmalar zamanı yaşayış yerinin ərazisindən heyvan fiqurları və gil çıraqlar əldə edilib. Kəndin şimalında, Əlincə çayının hər iki sahilində e.ə. III-I minilliyə aid Qazançı qalası yerləşir. Qalanın sağ sahil və sol sahil hissəsi sıldırım qayalardan ibarət dərin dərə ilə bir-birindən ayrılır. Sahəsi 5,6 hektar olan qalada aparılmış arxeoloji tədqiqatlardan görünür ki, vaxtilə təpənin zirvəsində yarım dairəvi bürclərlə möhkəmlənmiş qala divarları olub. Qazançı gölü tikilərkən qalanın bu hissəsi partladılıb. Hazırda abidənin cənub və şimal-qərb hissəsində iri daşlardan tikilmiş divarlar qalır. Abidənin sol sahil hissəsində, qalanın şərq tərəfində yarım dairəvi formada tikilmiş bürclərin qalıqları vardır. 1-2 metr hündürlükdə salamat qalan divarların eni 2,6-3 metrə çatır. Yerüstü materiallar dən daşları, çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qab qırıqları və boyalı qablardan ibarətdir. Kəndin cənub tərəfində, Əlincə çayı üzərində Qazançı körpüsü yerləşir (Şəkil 1). Ona xalq arasında "Qozbel körpü" də deyilir. Körpü XVII əsrdə Şərq memarlığı üslubunda tikilib. Azca yonulmuş çapma daşlardan tikilən bir aşırımlı bu körpü zamanında "Böyük İpək Yolu"na xidmət edib. Onun eni 3,55, uzunluğu 10,85, hündürlüyü 8,8 metrdir [4, s.35-153]. Bu abidələrin yerləşdiyi ərazilərdən hər zaman tariximizə yeni səhifələr yazacaq arxeoloji materiallar tapmaq mümkündür. Elə Qazançı dəfinəsi də bunlardan biridir.

Qazançı dəfinəsi azərbaycanlı numizmat alim, professor Əli Rəcəbli tərəfindən təyinatı verilərək qeydiyyatla alınmışdır. Hazırda AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Numizmatika Fondunda qorunan 13 ədəd gümüş

sikkə bu dəfinənin bir hissəsidir (gümüş sikkələr bu nömrələr altında saxlanılır: NF 8792–8801; 8833–8835). Dəfinədə yer alan və numizmatik təyinatlar üçün münasib olan 7 ədəd sikkəni təqdim edirik:

1. NF 8799. Səfəvi hökmdarı I Süleymanın (hicri 1077–1105 = miladi 1666–1694) hakimiyyəti dövrünə aid Hoveyza şəhərinin zərboxanasında istehsal edilən və 3,5 qram ağırlığında olan mahmudi (*Hoveyza şəhəri müasir İran islam Respublikasının Huzistan düzəngahından şimali-qərbdə yerləşir*).

Pulun üst tərəfində: حوزە

Arxa tərəfdə yazılar silinib (Şəkil 2).

2. NF 8792. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h.1149–1160 = 1736–1747) İsfahanda zərb edilən 6 şahılıq gümüş sikkə. Üzərində “zərb İsfahan, [h.] 1151” yazılıb = miladi 1738-ci il. Çəkisi 7 qramdır.

3. NF 8794. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h. 1149–1160 = 1736–1747) İsfahan şəhərində zərb edilmiş 6 şahılıq gümüş sikkə (Şəkil 3).

Pulun üzərində 3 sətirdə: ”خدا الله ملکه ضرب تبریز ۱۱۵۱“ = “Allah hakimiyyətini davamlı etsin! İsfahanda zərb edilib, [h.] 1151” (miladi 1738) yazılıb.

Arxa tərəfdə 3 sətirdə: = ”السلطان نادر“ yazılıb. Çəkisi 7 qramdır.

4. NF 8793. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h.1149–1160 = 1736–1747) Təbriz şəhərində zərb edilən 6 şahılıq gümüş sikkə. Çəkisi 6,9 qramdır.

5. NF 8795. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h.1149–1160 = 1736–1747) Təbriz şəhərində zərb edilən 6 şahılıq gümüş sikkə (Şəkil 4). Pulun üzərində 3 sətirdə: ”خدا الله ملکه ضرب تبریز ۱۱۵۱“ = “Allah hakimiyyətini davamlı etsin! Təbrizdə zərb edilib, [h.] 1151” (miladi 1738) yazılıb.

Arxa tərəfdə 3 sətirdə:”= ”السلطان نادر“ yazılıb. Çəkisi 6,9 qramdır.

6. NF 8833. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h. 1149–1160 = 1736–1747) Təbriz şəhərində zərb edilən 6 şahılıq gümüş sikkə. Üzərində “zərb Təbriz, [h.] 1151” yazılıb = miladi 1738-ci il. Çəkisi 6,9 qramdır.

7. NF 8798. Nadir şah Əfşarın şahlığı dövründə (h. 1149–1160 = 1736–1747) Qəndəhar şəhərində zərb edilən 6 şahılıq sikkə. (*Qəndəhar Əfqanıstanın cənubunda yerləşir və ölkənin ikinci ən böyük şəhəridir*). Pulun üzərində 3 sətirdə: ”خدا الله ملکه ضرب تبریز ۱۱۵۱“ = “Allah hakimiyyətini davamlı etsin! Qəndəharda zərb edilib,[h.] 1151*” (miladi 1738*).

Arxa tərəfdə 3 sətirdə:”= ”السلطان نادر“ yazılıb. Çəkisi 6,85 qramdır (Şəkil 5).

Dəfinədəki digər 6 ədəd gümüş sikkənin üzərindəki yazıların silinməsinə baxmayaraq numizmatik göstəricilərə əsasən (çəki, tip) onların da təyinatlarını vermək mümkün olmuşdur.

Dəfinədə Səfəvi şahlarının son dövrlərinə aid 3,5 qram çəkiyə malik gümüş sikkə – “mahmudi” (həm də “muhəmmədi”), qeyd etdiyimiz kimi, Hoveyzə zərboxanasında istehsal edilib. Respublikamızın digər məkanlarında aşkarlanmış bu dövrə aid sikkə dəfinələrində Hoveyzə şəhərinin gümüş mahmudiləri üstünlük təşkil edir. Məhz bu nominal Səfəvilərin son dövründə intensivliklə zərb edilmiş və XVII əsrin sonunda gümüş suyuna tutulmuş mis sikkəyə çevrilmişdi. II İsmayılın qardaşı və varisi Muhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti (1578-1587) dövründə təsis edilmiş mahmudi adlı sikkə nominallarının ilkin çəkisi 4,68 qram olmuşdur. Bu sikkələrin üzərinə şiə formulu (“Əliyən vəliyullah” – “Əli Allahın yaxınıdır” sözləri) həkk edilirdi [2, s.225-235].

Sikkə zərbi ilə bağlı olan numizmatik materialların tədqiqindən görünür ki, I Şah Abbasın varisləri olan I Şah Səfi (hicri 1038–1052 = 1629-1642), II Şah Abbas (hicri 1052–1077 = 1642-1666) və I Süleyman şahın (hicri 1079–1105 = 1668-1693) hakimiyyəti dövründə tədavüldə 5 şahı, 5 abbası, abbası, mahmudi, şahı, bisti və lari kimi gümüş nominallar işlədilmişdir [5, s.159-165].

Dəfinədə olan digər gümüş sikkələr – “şahı” Səfəvi pul-sikkə sisteminin əsas vahidi olmuşdur. Özünü böyük imperiyaların varisi sayan və şahənşah elan edən I İsmayıl (907–930 = 1501-1524) yalnız dünyəvi dövlət başçısı deyildi, o, həm də dini icmanın başçısı olaraq imam adını da daşıyırdı. Məhz bu hökmdarın dövründə yeni sikkə nominalı – şahı təsis edilmişdir [2, s.214].

I İsmayılın dövrümüzə gəlib çatan iri gümüş sikkələri (9,36 qram) 1501-ci ildə Təbrizdə zərb olunmuşdu. Bu dövrdə ölkənin 60-dan artıq zərboxanasında yalnız 1 şahılıq nominallar deyil, həm də 1/2 şahı (4,68 qram), 1/4 şahı (2,34 qram), 1/8 şahı (1,17 qram), 2 şahı (18,72 qram), 4 şahı (37,44 qram), 5 şahı (46,8 qram), 10 şahı (93,6 qram) nominalında sikkələr zərb edilmişdir [6].

Bütün Səfəvi hökmdarları dövründə zərb edilən şahıların çəki standartı dəfələrlə dəyişmiş və nəhayət, XVI əsrin sonunda – I Şah Abbas (1587-1629) zamanında sabitləşmişdir.

Müəyyən fasilələrlə Səfəvilər dövründə qızıl (əşrəfi–3,55 qram) və mis (iki dinarlıq 8-9 qram) sikkələr zərb də edilmişdi.

Qazançı dəfinəsindəki 6 şahı adlanan gümüş sikkələri də digər nominallar kimi (dördbucaqlı pəncəşahı, mahmudivə şahı) müvafiq dövrün pul təsərrüfatında nizam yaratmaq cəhdlərindən biri hesab etmək olar. Yazılı mənbələrə görə, sonuncu Səfəvi sikkə emissiyaları üçün xəzinədə olan qiymətli metallardan, o cümlədən şahın əcdadlarının qəbirlərindən çıxarılan qızıl, gümüş əşyalardan istifadə edilirdi [2, s.237].

Səfəvi hakimiyyətinin zəifləməsindən istifadə edən və türk əfşar nəslindən olan Nadirqulu xan 1736-cı ildə özünü şah elan etdi (Nadir şah). Müasir numizmatik tədqiqatlara əsasən Sultan Nadir dövrünün sikkələri 2 mərhələ üzrə tədqiq edilir:

1) 1729-1736-cı illərin gümüş (abbası – 5,34 qram, şahı – 1,34 qram və iki şahı – 2,68 qram) və qızıl sikkələri (əşrəfi – 3,46 qram);

2) 1736-1747-ci illərin gümüş (bir rupilər – 11,52 qram, 1/2 rupilər – 5,76 qram, 1/4 rupilər – 2,88 qram, 1/8 rupilər – 1,44 qram, 1/16 rupilər – 0,72 qram, 6 şahılar – 6,9-7 qram, abbasılar – 4,61-5,37 qram, ikili şahılar – 2,3-2,68 qram, şahılar – 1,15-1,34 qram, ½ şahılar – 0,57 qram, ½ misqal – 2,31 qram, ¼ misqal – 1,15 qram), müxtəlif çəkili qızıl (möhür və əşrəfi, 1-11 qram) və mis fəlsələri (9-18 qram).

Nəticə

Göründüyü kimi, Qazançı dəfinəsində daha çox Sultan Nadirin (1149-1160 = 1736-1747) şahlığı dövründə Təbriz, İsfahan, Qəndəharda zərb edilmiş şahıların üzərinə hicri təqvim ilə zərb tarixi, “Sultan Nadir” və “Allah hakimiyyətinin davamlı etsin” sözləri həkk edilib.

Qeyd edək ki, Nadirqulu xan (sonralar Nadir şah Əfşar) 1736-cı ildə Səfəvilərin son hökmdarı 5 yaşlı III Şah Abbasın qəfil ölümündən sonra rəsmi olaraq özünü İranın şahı elan etsə də, 1729-30-cu illərdən başlayaraq 1736-cı ilədək hərbi və diplomatik sahədə söz sahibi kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1732-ci ildə Xorasandan qayıdaraq Səfəvi hökmdarı II Təhmasibi taxtdan salan Nadirqulu xan mütləq söz sahibi kimi İran dövlətini özü idarə etməyə başlamışdı [7, s.535-536]. Qazançı dəfinəsindən tapılmasa da, müxtəlif kolleksiyalardan onun hicri-qəməri təqvim ilə 1143-cü ildə (1729/1730-cu il) Mazandaranda gümüş abbası, 1148-ci ildə (1735-ci il) Məşhəddə qızıl əşrəfi zərb etdirməsi məlumdur [6] (şəkil 6).

Beləliklə, Qazançı dəfinəsindəki gümüş sikkələrin təyinatı üzrə araşdırılması XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pul təsərrüfatının və iqtisadi əlaqələrin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

A)

B)

Şəkil 1. Qazançı körpüsü XVII əsr. A–bərpadan əvvəl; B–bərpadan sonra.

Şəkil 2. NF 8799. Səfəvilər. I Süleymanın (1079 – 1105 = 1668 - 1694) hakimiyyəti dövrü - ?, Hoveyzə, mahmudi, 3,5 qram.

Üst tərəfdə : حوزة

Arxa tərəfdə yazılar silinib.

Şəkil 3. NF 8794. Əfşarlar (1142 – 1218 = 1729 - 1803). Nadir (1142 – 1148 = 1729 - 1735; 1148 – 1160 = 1735 - 1747). İsfəhan, 1151 = 1738, 6 şahı, 7 q.

Üst tərəfdə 3 sətirdə: خلد الله ملكه ضرب اصفهان ۱۱۵۱ = Allah hakimiyyətini davamlı etsin! İsfəhanda zərb edilib, 1151.

Arxa tərəfdə 3 sətirdə: - نادر السلطان نادر = Nadir yazılıb.

Şəkil 4. NF 8795. Əfşarlar (1142 – 1218 = 1729 - 1803). Nadir (1142 – 1148 = 1729 - 1735; 1148 – 1160 = 1735 - 1747). Təbriz, 1151 = 1738, 6 şahı, 6,9 qram.

Üst tərəfdə 3 sətirdə: خلد الله ملكه ضرب تبريز ۱۱۵۱ = Allah hakimiyyətini davamlı etsin! Təbrizdə zərb edilib, 1151.

Arxa tərəfdə 3 sətirdə: = نادر السلطان نادر = Nadir.

Şəkil 5. NF 8798. Əfşarlar (1142–1218 = 1729-1803). Nadir (1142–1148 = 1729-1735; 1148–1160 = 1735-1747). Qəndəhar, 115* = 173*, 6 şahı, 6,85 qram.

Üst tərəfdə 3 sətirdə: ۱۱۵ خلد الله ملكه ضرب قندهار = Allah hakimiyyətini davamlı etsin! Qəndəharda zərb edilib, 115*.

Arxa tərəfdə 3 sətirdə: = السلطان نادر əs-sultan Nadir.

Şəkil 6. Mazandaran, h.q.1143=1729/1730.

Məşhəd, h.q.1148=1735

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov A.Q., Quliyev A.A., Rzayev R.Ş. Azərbaycan tarixi (numizmatik materiallar əsasında). Bakı: Xəzər Universiteti, 2017, 248 s.
2. Rəcəbli Ə.M. Azərbaycan sikkələri. Bakı: Xalqbank, 2012, 358 s.
3. Кошечар Д.В. Деньги мира. Монеты и банкноты. Москва: АСТ, 2015, 256 с.
4. Вахşəliyyəv V.B., Seyidov A.Q. Qədim Culfa. Naхçivan: “Əсəmi” NPB, 2020, 176 s.
5. Раджабли А.М. Монетное дело Азербайданского Государства Сефевидов. Баку: Зия, 2014, 231 с.
6. <https://www.zeno.ru>
7. Azərbaycan tarixi / red. M.Bünyadov və Y.B.Yusifov. Bakı: Çıraq, 2007, 720 s.

Redaksiyaya daxil olub 06.04.2021